

SINKÓ ERVIN:

Krlezsa Miroszláv igazsága

Rövidesen megjelenik magyar nyelven Krlezsa Miroszláv „Magyar Királyi Honvédnovellák” című kötete. Ebből az alkalomból közöljük Sinkó Ervin bevezető tanulmányát a kötetben.

Hát az igazság nem egy, csakis egy? S ha egy, mit jelent hát akkor a szó Krlezsa Miroszláv igazságáról?

Azt jelenti, hogy az igazság nem holmi örökéző lámpa, melyet ismeretlen kéz tűzött ki valami szédületes sziklafokra az idők kezdetén, hogy azóta várjon ott vakmerő hegymászókra, kik évezredek óta szegik nyakukat sorra a hasztalan igyekvésben, hogy kezükbe kaparintván lehozzák a magasból a földi tájak földi emberei értelmének végleges megvilágítására.

Azt jelenti, hogy az igazság nem valami túlvilági dűcből kiröppenő galamb, mely minden száz évben egyszer egy-egy kiválasztott szentnek vagy bölcsnek kegyesen és mennyei egyszerűséggel ereszkedik a vállára vagy éppen sültén a szájába.

Úgy értendő-e ez, hogy azért beszélek Krlezsa Miroszláv igazságáról, mert tagadom, hogy van igazság? Nem, ép ellenkezőleg. Hiszek az igazságban. Abban, amely sose volt és sose lesz végleges, mely sose volt, sose lehetett és sose lehet a befejező pont. Illetőleg, hogy pontosan fejezzem ki magamat: az igazság mindig olyan mint a pont a mondat végén, mely után azonban újabb mondat következik. Pont az igazság, mely ugyanakkor, mikor befejez, egyben az újnak a kezdetét készíti elő. S csak azért lehet és kell beszélni az élő igazságról, mert az élőknek a fogalmában benne foglaltatik az elkerülhetetlen elmúlás: a virulás, a nemzés és a halál.

Az igazságnak — az egymást tagadó s az egymáson túlnövő igazságoknak — ez az örök létesülése, természetesen, nem valami anyagtalan plátonikus szférában bonyolódik le, hanem, az anyagi világ törvényei szerint, annak a különleges lénynek a fejében, melyet hol tollatlan kétlábú, hol szerszámkészítő állatnak, hol specifikusan társas lénynek, hol meg isten elbukott gyermekének definiáltak, anélkül, hogy a számtalan meghatározás között csak egy is akadna, mely valóban legalább megközelítően is átfogná vagy részben is kimerítené az embernek s az emberi viszonylatoknak csodálatos és borzalmas, nemes és aljas, elragadóan nagyszerű és ugyanakkor lesújtóan nyomorult egész valóságát.

Ez a definiálhatatlanul ellentmondásos, szüntelenül nyughatatlanul mozgó és mozgató ember mágikus mitológikus gyermekségétől kezdve igyekszik tájékozódni, igyekszik, hogy felfogja és értelmezze a maga helyét és útját a csillagok alatt és a többi élőlények között. Valahányszor így tűnik neki, hogy az erre irányuló erőfeszítése sikerrel járt, megszületik az, amit igazságnak fogad el. S igazságnak hiszi joggal mind-

addig, míg az ellentmondással teli emberi valóság újabb és sohasem szünet-
változásaival és új ellentéteinek összeütközése által nem válik szüksé-
gessé új tájékozódás, az ember helyének és lehetőségeinek más, új, a
régivel szembe forduló felfogása és értelmezése. Élő igazság holt igaz-
sággá válik az új élő igazsághoz való viszonylatában, de ami egyszer igaz-
ság volt, az megmarad egykori **emberi** igazságnak. Mint a mítoszok,
noha már nem élnek, emberi tartalmukkal tovább élnek, az emberi, ami
emberi volt bennük, tovább és legyőzve is győzhetetlenül, elvehetet-
lenül diadalmasan. Mert mindig ugyanaz az emberi erőfeszítés: megér-
teni az érthetlent, úrrá lenni az ellentéteken s magán az életen. Ez az,
ami közös jellegzetessége a legkülönbözőbb korszakok legkülönbözőbb
igazságainak, a kőkorszakénak éppúgy, mint az atomi korszakának.

Korszakok szerint változó és egyazon korszakon belül egymással
végregezen életre halálra szembenálló igazságoknak közös jellegzetessége,
hogy **akarnak** valamit. Mindig és kivétel nélkül mind emberekre akar
hatni, emberekben és embereken keresztül cselekvő, konzerváló, építő
vagy romboló erővé válik. Semmiben sem értenek egyet, de ebben
mind egyek. Mind, mert ha egy-egy igazság úgy lép fel, mintha minden
aktivitást megvetne, mintha tisztára és öncélúan csak kontemplatív
volna, mintha a bibliai Úr szellemeként önelégülten csak lebegne s csak
lebegni akarna a vizek felett — ez a buddhisztikus — újplátonikus pasz-
szivitás a valósággal szemben való cselekvő állásfoglalásnak a csel-
fogása. Ez a megvetése az aktivitásnak bizonyos korokban — mint például
az őskereszténység idején — a forradalmian aktív állásfoglalásnak a le-
hetséges közvetlen cselekvésnél hathatósabb cselekvési módja.

Krlezsa Miroszláv azonban ezen a helyen költői minőségében fog-
lalkoztat bennünket s tudvalévően a szokványos esztétika tanítása szer-
int — melyet magyarul jellegzetesen „széptannak“ neveznek — a költ-
észetnek s általában a művészetnek nem az igazság, hanem a szépség a
dominancia. Bármit is beszélnek, írnak és tanítanak az esztétika bölcsei,
egy bizonyos: soha senki alkotó művésznak eszébe nem jutott, nem is
juthatott a munkamesztésnek ez a fajta bölcsessége, a bölcsesség- mely
szerint ki-ki maga mesterségét folytatván, van aki az igazságot s van aki
a szépséget gyártja és hogy ez valami elválasztó határvonal volna kétféle
szellemi produktivitás között. Annakidején Hellaszban a filozófiai el-
méletet, mely tagadja, hogy van mozgás egy igen bölcs férfiú úgy dön-
tötte meg, hogy mindennemű filozófiai ellenérvnél hathatósabb bizonyít-
ékként az elmélet képviselőjének orra előtt szó nélkül fel-alá kezdett
sétálni. Az igazságnak és a szépségnek kettéválasztása ellen hasonlítókép
minden teóriánál meggyőzőbb, elutasíthatatlan erejű tényként áll itt
Krlezsa Miroszláv költői műve. Ebben a műben egyetlen és megbontha-
tatlan egységben, egymást táplálva, egymást fokozva él az igazság akti-
vista akarata és a látás, illetve ábrázolás művészi öröme.

Hála kivételes művészi alkotóerejével párosuló, ugyancsak kivéte-
les forradalmi tudatosságának és tudatos forradalmiságának, Krlezsánál
ez a megbonthatatlan egység szembeszökően világos. Ami nála a szo-
kottnál nagyobb plaszticitással jut kifejezésre, az azonban **minden** szá-
mottevő művészi alkotásnak legbensőbb több-kevesebb világossággal ér-
vényesülő sajátága. Nemcsak a nagy vallásos és nemcsak a kifejezetten
lázadó forradalmi szellemből született műalkotásokat, hanem minden
számottevő művészi alkotást azzal lehetne jellemezni, hogy mint alap-
hangot, mint háttér, mint mindenütt megjelenő vagy meghúzódó alá-
festést magával hoz, sugároz sejtet egy **saját** igazságot, egy szintetikus
egyéni víziót, egy **egyénien** átélt világállapottal szemben való **egyéni** ál-

lásfoglalást. A megmondás, az ábrázolás, a kifejezés szenvedélye, ez a sajátosságosan művészi szenvedély nem más mint az akarat, a szükséglet és a képesség, hogy a megalkotott mű erejével az egyéni a maga teljes intenzitásában átváltozzék objektív érvényűvé, érzékelhető tárgyi valósággá, a benső külsővé. A művész ily módon kényszeríteni akar, fogásba akarja ejteni az olvasó, szemlélő, a hallgató érzékeit, le akar igazni, azt akarja, hogy mások szeme az ő szemével, az ő szeme szerint lásson, ámuljon, borzadjon, gyönyörködjék és ítéljen. Minden művészi alkotás mögött a művész legszemélyesebb harcos akarata, nem volna túlzás azt mondani, hogy hódító vágya húzódik meg: lebirni a valóságot, felfedezni és felfedeztetni az ábrázolás eszközeivel.

Felfedezni és felfedeztetni a valóságot? Igen, azt, amit minden nap, minden órában, minden percben, százszor és ezerszer és állandóan látunk, amiről állandóan hallunk, beszélünk — és ép ezért ahelyett, hogy **láthatnánk** — látni csak egyénien, csak a saját szemmel lehet — megszokottan, konvencionálisan csupán **tudomásul vesszünk**.

Krlezsa Miroszláv ábrázolási módszerének egyik legjellegzetesebb sajátága a valóságnak a **lemeztelenítése**, kivetkőztetése a konvencióból, megmutatása annak, hogy a fogalmak mint előítéletek állhatnak és állnak az ember és a valóság közé, mint előítéletek, melyek ahelyett, hogy érzékeltetnék objektumukat, eltakarják azt és magában az emberben el-tompítják, megölik az eleven érzékelés lehetőségét. Alljon itt találokra egy példa. A kifejezés: „elvágni a vasútvonalat“ — egyike azoknak a stratégiai kifejezéseknek, amelyek gondolat nélkül, minden konkrét vízió híján nap-nap után olvasnak különböző hadijelentésekben s ismételtetnek beszéd közben. Krlezsa előszeretettel áll meg és állítja meg az olvasót ép az ilyen fogalmaknál.

„Hogy az oroszok északon elvágták a vonalat, az azt jelentette, hogy az összes transzportok azon a vonalon délfelé kezdtek vonulni és így, természetesen bekövetkezett a karamból (hetvenkét halott és iksz számú sebesült valamint az, hogy az összes vonatok prófund nélkül maradtak s a sebesültek már ötödik napja üvöltenek, mert nincs víz és élelemnek — (ó ne nevessetek, való igaz!) — gilisztaírtó promincliket kapnak és valamennyi pályaudvar a vonalon fejvesztett és gróf Axelrodnak ezért a komplet létszámot még ötszáz pácienssel kellett megtétnie. Az a nap volt éppen az egész nyáron a legmelegebb s a napkorong a maga tüzes tömegével formálisan szétlapította a földet olyasféléképen, mintha valaki a fehér fából való barakkokra izzó malomkövet hajított volna, amitől minden átforrósodott, a deszkák elgörbültek és megrepedeztek a szárazságtól s a méz a falakon ráncosodott mint az öregember bőre, a zöld folyondárkerítés és a tulipánok dekoratív rondói, minden hervadt, aszott, porladt és tiprott volt“.

Nem kevésbé jellegzetes sajátága Krlezsa módszerének, melynek lényege az emberi valóság és a valóság emberi ábrázolása, hogy soha nála természeti tüneménynek, tájnak a leírása nem szolgál az emberről való megfeledkezésre, hanem ép ellenkezőleg a táj és a természet mindig a konkrét emberhez való vonatkozásában kapja meg a maga jelentőségét. Mindig, még ha csillagokról ír is, az emberből nézi őket s az emberiből, ami kizárólagosan előtérben van nála. Ha Tolsztoj hőse a felhőket nézi vagy a magas eget, extatikus pillanatban fölébe emelkedik az emberinek. Ha Krlezsa szól az égről vagy a csillagokról, ez neki alka-

lom, ez is alkalom, hogy a hétköznap — az emberi ideg és hús fájdalma, a szenvedés, a földi pokol még élesebb reliefet kapjon ábrázolásában. Azt az extázist, mely elfeledteti a kreaturális emberit, Krlezsa realizmusa, Krlezsa valóságához való hűsége valóságos szenvedéllyel utasítja el. Nagyon szép példa erre ugyancsak „Az ötödik bé barakk“ című novellából egy augusztusi éjszakáról szóló passzus.

„És így száll le az augusztusi éjszaka.

Kigyúltak a nagy csillagok, öklömnyiek és fényesek, a hatalmas kék boltozat pedig mint egy kristálytál borult az egész völgykatlanra Axelrode máltai kórházával s ezer meg ezer tonna izzó légtömeg terült rá az ötödik bé-re és sehol, még csak egy pillanatra se, szellő se rezdült. A legyek most elaludtak, nem zümmögnek már a barakkban, amott pedig, ennek az emberhússal megrakott perverz hajónak közepén, zöld lámpás ég és minden félhomályban úszik. Homály, homály, félhomály és fájdalom, kimondhatatlan fájdalom, mely nappal megbújt, de most minden pórus azt lélegzi és minden szívverés azt dobogja. Most érződik a legapróbb elfűrészelt csontnak minden kis szilánkjá, most ránganak a tépett idegek és hangok törnek fel az ember belsejéből mint vulkánból a láva. Összeszorítja fogát az ember, vacog verejtékezve és ajkát, melyre hab ül ki, és nyelvét harapja, majd egyszerre az egész alsó állkapcsa kinyúlik, arca állati grimaszba torzul s feltör a hang bensője mélyéből mint kútnak a gödréből. . .

A művész azért alkotó, mert intenzív élményünk anyagává tudja tenni az anyagot a saját élménye intenzitásának és ábrázolásának szuggesztív erejével. Az a „szépirodalmi krónika“ — Krlezsa maga nevezi így egy helyütt — mely „Hrvatski Bog Mars“ címen jelent meg s melynek nagyobb részét „Magyar Királyi Honvédnovellák“ címmel kap meg végre a magyar olvasó is — ez a könyv a világirodalom legmegrázóbb dokumentumai közül való. Ez a „szépirodalmi krónika“ művészi és forradalmi erejében egyedülállóan magaslik az egész első világháborúról szóló igen nagyszámú novellák, regények és leírások irodalma fölé. S ez a valóban páratlan könyv voltaképpen irónikus szerénységgel körülbelül eképen szól az olvasóhoz: te, aki e könyvnek írójával együtt élsz az osztrák-magyar monarchiának nevezett állami szervezeten belül s különösképpen a Szent István koronája által jelképezett történelmi alakulatban, teneked én, Krlezsa Miroszláv, horvát nemzetiségű ifjú ember, ime, megmutatom a maga **egész** igaz valóságában azt, ami már régóta, de különösképpen 1914. nyara óta a nap minden órájában ott van az orrod előtt, azt amiben benne vagy, azt, amit teszel, azt, amit tűrsz, amiről olvasod az újságjaidban, amiről el-elbeszélgetsz, amit nap-nap után belélegzel, amiről esetleg, magad is alkalomadtán szépeket szavalsz, megmutatom neked egyszóval azt, amihez hozzászoktál, amit úgy nevezel, hogy háború van — egyszóval a te világodat, amelyben ébredsz, jársz, alszol, szeretkezel s amelyben magad is esetleg Ő Felsője Ferenc József császár és apostoli király uniformisát viseled arany vagy kaucsuk csillagokkal vagy csillagok nélkül.

Szerényen, ez minden. Ez a huszonötéves horvát fiatalember nem invitálja tehát az olvasót exotikus utazásokra, nemes és mint mondani

szokták, szívet és általában kedélyt nemesítő elmélkedésekre, hanem egész egyszerűen: megfogta az olvasó kezét illetőleg az olvasót fülön fogta és körülvezette és keresztül-kasul bemutatta neki a kaszárnya udvarát, a kaszárnya irodáit, raktárait, pincéit és embereit, tisztákat és közlegényeket, fiatal regrutákat, öreg népfelkelőket, tényleges és tartalékos tisztakat, hogy festenek kívül és belül. És bemutatta a tájakat, melyek az életet tették ki, a frontot, a katonai gyakorlóteret és a katonai kórházakat a fronton és a front megett. Semmi többet. Ép azt mutatta meg ez a huszonötéves fiatalember, ami ezidőben mindenkinek legesleghétköznapibb ismerősnek tűnt. Mert ez a huszonötéves fiatalember abból indult ki, hogy ép neki kell megmutatnia, hogy milyen valójában a hétköznapi valóság. Nem kímélte, ő legkevésbé se kímélte kortársai kényelmét és idegeit. Nem kímélte illúzióikat sem. Neki magának se voltak azonban még az irányban sem illúziói, hogy mit ér el majd ezzel a szenvedélyes kíméletlenséggel. Nem azért fújt tele tüdővel kürtjébe, mintha azzal áltatta volna magát, hogy az ő kürtjének szavára majd a sötétség falai leomlanak s felvirrad a viláosság diadalünnepe. Amiben hisz, aminek a megszállottja s ami ezt az „objekív“ könyvet, ezt a „szépirodalmi krónikát“ egyetlen személyes szenvedélyes hitvallás lázától teszi izzóvá, az először a hit, hogy ő, Krlezsa Miroszláv jól, igen jól, igen alaposan átélte, megismerte, tudja, hogy milyen a valóság valódi arculata és legbensőbb benseje, ő beelát a veséjébe s másodszer a hit, hogy ennél fogva Krlezsa Miroszlávnak mint embernek, tehát világpolgárnak s mint népe fiának mivelhogy író, aki ebben a korban él, tanúságot kell tennie a valóság valódi arculata mellett, meg kell mutatnia, láthatóvá kell tennie a kegyetlen kegyetlen meztelenségében. Nála, művében az ibseni felfogás — „kölneni annyi, mint ítélőszéket tartani önmagunk felett“ — lényegesen új fogalmazásban válik költői művé: forradalmi fogalmazásban.

A „Hrvatski Bog Mars“ ifjú költőjét egy világot átfogó kataklizma avatta költővé, egy világ kataklizmája vált az ő legszemélyesebb „privát“ ügyévé s ép ezért kevés olyan költőt tudok, akiknél a „privát“ élmény, a magánügy annyira kívül marad a költői művön, mint Krlezsánál és kevés költőt tudok, akinek minden sora ugyanakkor oly mértékben telített legbensőségesebb szubjektivitással, mint az ő művében. Számára költeni annyi, mint egész személyisége latbavetésével háborút viselni. Háborút mindazok ellen a hatalmak ellen, melyek az élet s az emberélet csodálatos egyszeri tüneményét a bestialitásnak, a nyomornak, a gonosz lealjasodásnak mélységeibe taszítják, magát az émbert az embernek átkává és gyalázatává változtatják.

Krlezsa könyvének mottója lehetne a nagy magyar költőnek, Vörösmartynak a látnokian megrázó szava: „Az ember fáj a földnek.“ Mottója lehetne, de nem mint a kétségbeesett örület sikolya, hanem a vád hangsúlyával.

Erre valaki közbevetethné: nem túl kevés-e egy ilyen tanúságtétel? Az ilyen megállapítás nem marad-e, még ha a vád hangsúlyával hangzik is el, csak kétségbeesett, csak meddő sikoly?

Igen, az maradna, ha nem párosulna ép azzal a soha meg nem alkuvó krlezsai művészi szenvedéllyel, melynek legfőbb objektuma az igazság s ennél fogva válik ez a mű szakadatlan hadviseléssé az ellen a civilizált világot behálózó összeesküvés ellen, melynek célja elhallgat-

tatni, elhallgatni, elfeledni, elkendőzni, meghamisítani, — mitologizálni, romantizálni, idillizálni „irodalmásítani“ a poklot, ennek a civilizációnak a valódi valóságát.

Az irodalom! Hogy egy geniális satirikus egész életét az ellen az „irodalom“ elleni harcnak szentelte, mely irodalom nem más mint az írott szó, az írás mesterségének elipariásodása, hogy akadt egy Karl Kraus, aki harcát a szó méltóságáért azonosnak vallotta az emberi méltóságért folytatott reménytelen küzdelemmel s hogy a XX. századnak ez a Don Quijote-ja, a XX. századnak ez a legnagyobb don-quioteian szenvedélyes moralistája „Fáklya“-jával ép a rothadó, a felbomló osztrák-magyar monarchia életének legszörnyűbb utolsó felvonásában, a világháború alatt érte el a maga legnagyobb emberi s írói nagyságát — ebben nemcsak ennek a mindmáig még kellőképpen nem méltatott purifikátornak az írói nagysága, hanem még valami jut kifejezésre: a téma negativitásának nagysága, az osztrák-magyar monarchia „szellemének“ a satirikust meghihető milyensége is. Az író és témája egymásnak voltak rendelve oly mértékben, hogy még csak kitalálni se lehetne Karl Kraust, hogy ha az osztrák-magyar monarchia nem lett volna az, ami volt. Karl Kraus elválaszthatatlan a témájától.

Krlezsánál azonban nem a moralista, hanem a forradalmár az, aki az osztrák-magyar monarchiának és háborújának a krónikáját írja. Ez pedig azt jelenti, hogy Krlezsa egyben satirikus is, mert a forradalmár mindig egy az érvényben lévőnél magasabbrendű, emberibb morál névében forradalmár. De a pesszimizmus, mely minden satírának, tehát Krlezsa satírájának is lelke, akkor is, mikor ez a pesszimizmus legsötétebb, sőt, ép mikor a legsötétebb, akkor hívja, követeli leghevesebben és leghívóbban a világosságot. A Caesareában lemészárolt zsidók százazreinek véréből született pathmoszi Jelenések-ben egymást kergetik az összeomlás, a pusztulás és a földi poklot még vadabb pokollal megtorló vad romlás, az iszonyat látomásai. S ép ez az Apokalypsis, a minden láthatárok teljes elsötétülésének ez a hírnöke egy új föld és új ég követelésével, várakozásával és hitével teljes. Ha a mai napot kevésbé gyűlöletesnek, kevésbé kétségbeejtően reménytelennek látná és láttatná akkor csak Jeremiásként sirhatna, de nem követelhetné s látnokian nem sejtethné azt a véget, mely egyben egy új kezdetnek az elkerülhetetlen első állomása.

A nagy forradalmi akarat, a nagy építés akarata mindig a végítélet sürgető követeléseként, az új hit mindig a meglévő teljes tagadásának alakjában jelenik meg.

„Ez a „mi Rucnerünk“ elolvasott életében néhány könyvet arról, hogy nincs isten és hogy a demokrácia feltétlenül és biztosan meg fogja váltani a világot, és minden összegabalyodott az agyában; sokat törte fejét azon, hogyan is van az azzal az istennel meg a demokráciával? Rucner idegei már régóta meglehetősen zilált állapotban voltak s a veséi elhasználódtak s olyanok voltak mint a kilyukasodott szita. Ő maga az idegeinek ezt az állapotát „az idegek dezorganizáltságának“ keresztelte el, a vesékről pedig mindig úgy beszélt, mint valamiről, aminek megvan a maga külön bomlasztó hatása és hogy „ez — igen — ez az!“ Ezzel, hogy tudnillik, „ez az“, Rucner megoldani vélte éppen azt, ami az életben a legrejtettebb és legtitokzatosabb. Érezte ő, hogy a fogai rohadnak és kihullanak és hogy a mirígyei (valami zsiros, mérges mirígyek mélyen öbenne) nem működnek úgy, ahogy kellene. Benne minden egyre inkább romlott. A szíve gyámoltalanul vibrált az események tömkelegében

és ő érezte ezt az ő rothadt szívét vibrálni, és érezte, hogy a körmei maguktól nőnek mint a halottéi; gondolkozván ilyenmódon arról, hogy „ez — igen — ez az“¹⁾, szomorúan és szerencsétlenül élt, mielőtt beosztották a zászlóaljhoz és beelődtek kétszer. Ő, még civilben, legjobban szeretett sétálni a bűdös csatorna töltésén a város végében, ahová odahömpölygött az egész város szennye és bűze és ahol a patkányok úgyszólván akkorák mint a házinyulak. Rucner abban az időben konstruált magának egy végleges és nagyon szomorú világnézetet. Az emberek egymást öldösik és kínlódnak, kalóriákat nyelnek és utaznak, könyveket írnak arról, hogy „nincs isten és hogy a világot a demokrácia fogja megváltani“, mindezt pedig csak azért, hogy minden szenvedés és gondolat végső konzekvenciájának egy ilyen fekete és sáros csatorna folyjon itt. Ez a pesszimizmus Rucnerben frontharcosi tapasztalatai után még csak megerősödött, sőt kezdett még a demokráciában is kételkedni és még gondolni se akart többé rá. Egyremegy! Demokrácia, nem-demokrácia, egyre- megy! Végezetül mégis minden a sáros csatornában fog végződni!¹⁾

Az ilyen sorok olvasása közben az embernek eszébe kell, hogy jusson az a fichte-i történetfilozófiai gondolat, mely szerint előbb be kell következnie a bűnök teljességének — „die vollendete Sündhaftigkeit“ —, hogy elkezdődhessék a gyökeresen új, a „megkezdődő megigazulás“ korszaka. A lenini formula, mely szerint forradalmi szituáció akkor következik be hogy ha az elnyomott osztályok már nem akarnak, az uralkodó osztályok pedig már nem bírnak tovább úgy élni, mint addig éltek — ez a lenini formula voltaképpen társadalmi konkretizálása annak, amit Fichte a teológia nyelvén fogalmazott meg. Mind Fichte, mind pedig Lenin az elviselhetetlenről beszél, a valóságról, mely eléri az elviselhetetlennek azt a fokát, melyen túl további fokozás nem lehetséges. Krleza „nihilizmusa“ ennek az immár tovább nem fokozható elviselhetetlenségnek a hitvallása.

Természetes, hogy mit érez valaki emberien és morálisan elviselhetőnek vagy elviselhetetlennek, az nemcsak az objektív valóságtól, hanem a szubjektum emberi és morális érzékenységtől és igényeitől is függ. Ahol „a mi Rucnerünk“ csak sáros csatorna bűzét érzi, csak undort, dühöt és kétségbeesést, mások, kevésbé érzékenyek, kevésbé igényesek nyugodtan mennek vasárnap délutáni sétára kifényesített cipőben, pirosposzsgás képpel s többé-kevésbé lelki egyensúlyuk teljes birtokában. De az élet, egy emberibb élet követelésének és igénylésének leghevesebb és egyetlen lehetséges formája: az élet uralkodó rendjének, ennek a hamis premisszákon épült hamis lelki egyensúlynak a radikális „nihilista“ rucneri tagadása.

Rucner csatorna-filozófiája, ez a nihilista csatorna-filozófia ezerszer emberibb, ezerszer pozitívabb mint a pozitív, ékesszóló ügyvédek és politikusok, elégedett kufárok minden egészséges pozitív bölcsesége, mely szerint nem kell „túlozni“, nem kell exaltálnak lenni és hogy „végeredményben“ az ördög nem olyan fekete, söt. . . Sírni, kétségbeesni, az nem vall „férfias“ magatartásra, de a Krleza igazsága szerint vannak helyzetek, melyekben az egyetlen adekvát emberi magatartás a kétségbeesés. Vannak helyzetek, melyekben a lázadás egyetlen lehetséges megnyilvánulása s a lázadás előkészítésének egyetlen útja: érezni és éreztetni az elviselhetetlen elviselhetetlenségét. Krleza igazsága szerint az ember

¹⁾ A bisztrici-lesznai ütközet.

mértéktelen meggyalázásával válik minden optimisztikus mérsékletesség ott, ahol az emberinek a megcsúfolása és megsemmisítése mindennapi gyakorlat. Felfedni a valóság valódi arculatát, amikor „megszentelt“ hagyományok és érdekek az alkalmazkodó gyávasággal és szellemi tu-nyasággal esküdtek össze a valóság elleplezésére, megmutatni, hogy a pizok az pizok, a gyilkosság az gyilkosság s hogy „a rend“ az egyetlen átkos és sötét fertelem — erre vállalkozott s ezt a feladatot végezte el művészetének tiszta szuggesztív eszközeivel az ifjú Krlezsa a „Hrvatski Bog Mars“ című „szépirodalmi krónikájával“.

Krlezsa realizmusa, realista módszere tehát forradalmi belátásának és forradalmi etikájának alapvető követelményéből szervesen következik.

Forradalmi belátása minden mondatának egyetlen félreérthetetlen irányt ad. S ez a mindenütt megnyilvánuló belátás nemcsak élesen megkülönbözteti, hanem egyenesen szembehelyezi könyvét azzal a huszas-években divatozó pacifista polgári irodalommal, mely a háború borzalma-ait esetelgette, de a háborúban magában nem egy embertelen „béke“ borzalmainak a legborzalmasabb, de logikus követelményét, hanem egy elszigetelt és az összefüggésektől elszigetelhető katasztrófát lát. Külön és igen érdekes tanulmány anyagát képezné bemutatni a „Hrvatski Bog Mars“ művészi és forradalmi magasabbrendűségét, nemcsak a Remark-féle pacifista irodalommal szemben, hanem még olyan jelentőséges irodalmi művekkel szemben is, mint amilyenek Barbusse vagy Romain Rolland humanista és antimilitarista szellemmel áthatott alkotásai is. Az ifjú Krlezsa is kifoghatatlan színekben és kiapadhatatlan a haragban, ha a háború elvetemültségeiről, szörnyűségeiről és — ez a Krlezsa minduntalan visszatérő szava — butaságáról beszél: ebbe az egész könyvben mást se tesz, mint erről beszél. De hogyan? Úgy, hogy a háború szörnyűsége felnyitja a szemeket nemcsak a háború érzelmi elítélésére, felnyitja a szemeket arra is, hogy helyesen, a maga egész meztelenségében váljék láthatóvá az a béke is, mely a háborút megelőzte s melyből következetesen és szervesen nem nőhetett ki más, mint ez a háború. Mint „a mi Rucnerünk“, aki már civilben is „a büdös csatorna töltésén“ sétálgatott s akinek „pesszimizmusa frontharcosi tapasztalatai után még csak megerősödött, sőt kezdett még a demokráciában is kételkedni...“ Ahogy Krlezsa megírja a háborút, a háborúban az embert, az nem egy izolált katasztrófának, hanem egy egész világgállapotnak a szellemi felszámolásával egyenértékű.

„A bisztrica-lesznai csata egyik részletének ez a története boldogult Peszek Máté tizedes úr és a második zászlóalj második századának hat halott honvédje és pedig: Trdak Vid, Blazsek Franjo, Loborec Stef, Lovrek Stef, Pecak Imbro és Krizs Matije tiszteletére íródott, kik mind elestek a háromszáztizenháromas pont elleni hősiességükben, így ontván ki magyar királyi honvéd vérüket Szent István ezeréves királyságának dicső nevében, az ezernyolcszázhatvan-nyolcas magyar-horvát Kiegyezés értelmében.“

És ez után az inkantáció után rövid mondat, csak két banális szó, mely ép a banalitása által ezen a helyen felháborító ürességével, halottgyalázóan hazug kegyeletességével a fület hasítja:

„Nyugodjanak békében!“

Ilymódon mindennemű elméleti fejtegetés helyett, az előírások szokványos frazeológiájának alkalmazásával — az által, hogy Krlezsa az, aki ezt a frazeológiát közlésre felhasználja — mindjárt a könyv legelső

mondatainál már ránytör a felfedezés, mely a mű egészével egyre meg-
rázóbban mélyül és terebélyesedik s végül minden felett dominál — a
felfedezés tudniillik, hogy nem lévén emberi vér, mely „magyar királyi
honvédi vér“ volna s hogy a „Szent István ezeréves királyságának dicső
neve“ hasonlóképen semmivel se inkább valóság, mint a „magyar hon-
védi vér“, a „háromszáztizenhármas pont elleni hősie roham“ valósá-
gos zaborjei parasztnak ez a valóságos véres pusztulása se jelent egyet-
bet mint azt, hogy a nemlétező, a fantomatikus úrrá vált a húsból és
vérből való emberen és a valóságosan emberin, mint az agyrém az
agyon. „Az ezernyolcsházhatvannyolcas magyar-horvát Kiegyezés értel-
mében“ — teszi hozzá az író az epikus irónikus objektivitásával, hogy
a kép teljes legyen — annak a haláltáncnak a képe, melyben az élő
ember, a lelkes valóság frázisnak, formuláknak, aktáknak, az eleven és
emberi a lélektelen és süket mechanizmusnak — egy századok óta mű-
ködő mechanizmusnak válik letiprott, tehetetlenül vergődő és elvérző ál-
dozatává. Krlezsa megismerése, hogy a frázis nemcsak üresen puffogó
szó, hanem szörnyeteg és hozzá még emberevő szörnyeteg. S mert a frá-
zis emberevő szörnyeteg, szembe kell állítani vele a tartalmas, a reális
valóság szavának erejét. Szembe kell állítani a patetikus gesztussal az
embert a maga konkrét fiziológiai és reális társadalmi valóságában. A
„hősies rohammal“, melyben mint magyar királyi honvédek veszítik éle-
tüket, szembe kell állítani őket magukat mint Trdak Videt, Blazsek
Franjot, Loborec Stefet, Lovrek Stefet, Pecak Imbrót és Krizs Matiját,
mint zaborjei parasztnak akiknek semmi személyes részük sincs ab-
ban, hogy valahol egyszer idegen urak egy okmányt írtak alá, melyet
magyar-horvát Kiegyezésnek neveztek s akiknek semmi közük ahhoz,
hogy honvédeknek öltöztették őket, mint ahogy „a hősies roham“ se az
ő ügyük.

De ez a könyv nemcsak az első világháborúról és nemcsak arról a
békéről szól, amelyből ez a katasztrófa szervesen következett. Ennél is
többről szól.

„Nem hiába él a katolikus egyház a legjobb egyetértésben a
császári és királyi és a magyar királyi honvédi armádiával; s mint
az egyház papjai, a tisztek is csupán hivatásszerű kikiáltók. Min-
den tiszt és minden hivatalos egyházi szónok rendelkezik egy bizo-
nyos szótárral és bizonyos mennyiségű szóvirággal, melyet aztán a
kellő helyen alkalmaz egyetlen egy saját gondolat nélkül“.²

Ez a könyv az emberről szól, aki az emberinek karikatúrájává vá-
lik, amint megszűnik az emberi spontaneitása, amint csak egy bizonyos
szótár és bizonyos mennyiségű szóvirág hivatásszerű kikiáltójává degra-
dálja magát. Az egyházi és császári és királyi katonatiszti csillagos má-
gia nem kevésbé táplálkodik az ember atavisztikus antiszociális, sötét
ösztöneiből, állatiasságából és megnyomorított állatiasságával — táplál-
kodik belőlük és táplálja őket — mint az a modern mágiának a kapita-
lista mágiának nevezhető mechanizmus, mely a fantómokat eleven ural-
kodó hatalommá és a konkrét embert pusztá, elvont figurává, egy gi-
gantikus automata-szerkezet tehetetlen alkatrészévé bénítja. „Bizonyos
szótár és bizonyos mennyiségű szóvirág“ embere mennyire nemcsak ka-
rikatúrája az embernek és emberinek, hanem elkerülhetetlenül tevékeny
és ellenséges negációja is, azt minden vak és gyáva konformizmus és —
kominformizmus szemlélteti nap-nap után tragikus plaszticitással.

²) Magyar Királyi Honvédnovella.

Ilykép Krlezsának az osztrák-magyar monarchiáról és háborújáról szóló könyve a maga konkrét témáját túlmenően anticipálta a legkövetlenebb jelennek a mai forradalmi humanizmusnak legaktuálisabb problémáját és harcát az emberi emancipációért, az ember reintegrációjáért.

„Ő mesterségének csak a technikai részére gondol s számára nem létezik semmi más, csak ez a technikai része a dolognak. Az egész császári és királyi fegyelem teljesen amorális alapokon is épül, abszolút és nem ismer semmiféle emberi értékeket. De ez a technikai amorális nem hősiesség. Ez az amorális nem jelent győzelmet az értékek felett. Kannibáli nivót jelent, mely mélyen alatta áll minden és még a legprimitívebb politikai értékeknek is!”

Ezt a Magyar Királyi Honvédnovellák című műből idézem, melyet Krleza harmincnégy év előtt írt. De lehetne-e szabatosabban definiálni azt a lelki szerkezetet mely a moszkvai pereket és kivégzéseket s azoknak a pereknek és akasztófáknak hosszú sorát lehetségessé tette, lehetne-e azoknak az embereknek eltorzult, géppé vált lelki szerkezetét jobban jellemezni, akik a feltétlen engedelmisség, a gépszerű technicitás jegyében és nevében cserélték fel a forradalmár frigiai sapkáját a gépszerű hóhér méltóságteljes cilinderével? A novella egyébként témáját tekintve elképesztően, közönséges hétköznapi: azt írja le, hogy mint gyakorlatoznak a honvédek egy délelőtt az egyik zágrábi katonai gyakorlótéren „az 1868. Kiegyezés értelmében”. Ez a hétköznapi közönséges téma annak a realista módszernek eredményeképpen, melyet humanista realizmusnak lehetne nevezni s mely a Krlezsáé, a művész keze alatt egyre nő és nő és végül a pár óra, amit kalauzolása mellett a katonai gyakorlótéren töltünk, egy egész világnak a panorámáját tárja elébünk. Egy világot, amelyben emberek élnek és amely még se emberek világa. Illetve az író megmutatja, hogy hazug a látszat, mely szerint panacsok és honvédek, altisztek és tiszték harsány vezényszavak és némán engedelmes, gépezetté vált seregek a valóság; az író megmutatja, hogy emögött az esztelen, véres és vérengző álvalóság mögött milyen az igazi, a húsból-vérből való, a meztelenül emberi s milyen az ami százszor rosszabb és megátkozottabb, mint amilyen a meztelenül állati volna.

„A százados urat úgy nevelték, hogy amint egy táj belekerül a látókörbe, ő azt rögtön technikai szempontból becsüli fel. Holt-e vagy élő? Ha holt. szolgálhatna-e fedezékül? Ha élő, álló vagy térdelő alak-e és mekkora a távolság odáig? Ezerkétszáz vagy ezer-négyszáz lépés? És amint felbecsülte az ellenséges alak távolságát, abban a pillanatban azonnal lő és kalkulálja az eredményt... Ragadozó állatok és császári és magyar királyi katonák egyformán nézik a világot! Így szemlélte a tájat minden valószínűség szerint a krapinai ősember, mint ahogy azt jólnevelt katonák teszik. A krapinai ember félt mammuttól, sastól, medvétől, a császári és magyar királyi katona pedig fél „az ellenségtől”. Sétál a százados úr például a Cmrokon. Nézi a völgyeket, az erdők tömkelegét. szőlőket dombokat és villákat és nem lát tájat. Ő csak terepet lát s a szeme parcellák szélein vagy kerítések fedezékében, távoli szőlőkben keresi az osztrák császárság vagy a magyar korona veszélyes „ellenségét”. A hosszúéves drill alatt a császári rendszer elérte azt, hogy jólnevelt tisztjeibe az üldözési mánia egy fajtáját szuggerálja. Minden tiszt a terepen „az ellenségtől”, annak járőreitől és felderítőitől üldözöttnek és gépfegyvercsövek kiszolgáltatójának érzi magát.

Ezért is tapogatták végig szemükkel a tájat nem fedezhetnék-e fel elsőnek „az ellenséget“, hogy előbb támadják meg, mint az őket, mert „rajtaütés a legjobb parádé“, mint ahogy azt megírta ama nevezetes Clausewitz vagy valaki más. Ezekben a mániákus premiszákön alapszik az egész császári mesterség, s ez viszont odáig fejlődött, hogy ha a százados úr valamely alkalomból egy képkiállításra megy, megtörténik, hogy a kiállított tájképen is keresi „az ellenséget“ és méregeti az olajfestékek perspektívájában az imaginárius distanciákat“.

Társadalmi feltételek, melyek olyanok, hogy az emberiségnek sok ezer éve tartó termékeny kultúrális és civilizatorikus erőfeszítése ellenére, visszavetik az embert — ami az ember pszichológiai és erkölcsi magatartását illeti — a dresszírozott gorilla vagy a krapinai ősember szomszédságába; társadalmi feltételek, melyek között intézmények egész apparátusa működik sikeresen az ember emberi voltának deformálása, az eleven embernek automatává való redukálása érdekében — az ilyen társadalmi feltételek önmaguk ellen bizonyítanak, de nem az ember ellen, nem az áldozatuk ellen. Krlezsa látja és meglátja az embert az ál-hősiesség és az ál-intelligencia uralkodó képviselőivel szemben. Látja és meglátja az embert, de nem a tolsztoji idealizált nemes és szent szenvedő paraszt, hanem ép ellenkezőleg, annak az elementáris, nem erkölcsös és nem erkölcstelen, csak egyszerűen valódi valóságnak a képében, amint a Hrvatski Bog Mars kötetben a zagorjei paraszt, a nép jelenít meg. És itt megint nem rousseau-isztikus illúziókkal, nem a városi kispolgár szemével, aki kellemesen elmélázik s egyben élvezi a saját fensőbbségét, miközben a népi folklort műveli, nem is a mai moszkvai retorikával, mely „a népet“ mint valami legfőbb metafizikai igazság és jóság, csalhatatlanság és hősiesség, minden igazság és művészet kritériumának és hordozójának állítja be — „a nép“, a realista Krlezsa népe közönséges, igen közönséges, olyan hétköznapi mint a föld, mint a hús és a vér. És ezért igaz. És ezért hordozója az igazságnak, annak, mely valóban lebírhatlan.

„Ez a nagy és életes ösztöne a „rájá“-nak a török, Velence, az osztrák és a magyar hódoltjának, melyet a Balkánon hosszú és véres évszázadok óta öldökölnek, ez a honvéd „rája“ tehát minden életes gazdaságával megbújít, szinte láthatatlanná vált. Ez az a híres mimikrisége a honvédi léleknek, jellegzetessége minden idők honvédi rabszolgáinak. Ezek azok a veteránok, honvédi rabszolgái a századnak, akik csak mímelik a vigyázz-t és azt, hogy a bakancsaikat odavágják, valójában azonban civilekként járnak és gondolataik szabadon kóvályognak, mint a civil emberéi. Gondolatban ők ott vannak a század meleg suszterműhelyében és ott szépen melegednek, füstölnek, beszélgetnek, itt pedig csak az látszik, hogy feszesen menetelnek. Lényegében kimondhatatlanul gyűlölik mindazokat a honvédői hazugságokat melyeket Európa ragasztott rájuk s csak akadjon titkos erő, mely értse a módját, hogy széttörjön holmi apró kapcsolat, ezek az emberek hallatlan dühvel és megvetéssel csapnának le a századra. Összemorzsolnák, megsemmisítenék ezt az átkozott magyar királyi századot, hogy híre-hamva se maradna. A százados urat felnégyelnék, lemetszenék a fejét, telerondítanák őt és lemészárolnák Mica lovát és szétrombolnák a kaszárnyát és aztán leinnák magukat és ez volna az ő zagorjei győzelmük a kaszárnya romjain. De így? Mit tehetnek a szegény honvédek és atyafiak? Menetelnek parádésan és káromolják a százados úr anyját és apját

és gondolnak urlaubra, földre és miegymásra. Igen! Feszítik a lábukat! Vén nyulak és veteránok! Csapkodnak a patkós bakancsbal, meghúzták a puská szíját, de valóban ők maguk itt nincsenek jelen... De század itt valóban nincs. Egy halom hús ez, élettelen hús, holmi beteg materiák de militáris élet ebben a honvédi halom húsban lámpással se található. Ő, sokkal előbb fog ez az egész diszciplína a százados úrral együtt fantomként szertefoszlni, semmint hogy a zágorjei ember belátná, hogy mindaz, ami most vele történik, fontos történelmi szükség. Nem hiszi azt el a zágorjei ember és mindent csak mímel, csak menetel úgy mintha menetelne és háborúskodik úgy mintha háborúskodna valójában azonban se nem menetel, se nem háborúskodik...“

Ez az a vacuum, mely a gépesített agyvelő uralkodó kasztját, az uralkodó tisztí kasztot kívül helyezi a realitáson, az emberi valóságon, ezért olyan hozzáférhetetlen, ezért vadul kegyetlen s egyben ép ezért még inkább minden valósággal szemben vak és süket. még inkább kaszt, még inkább fantomatikus a létezés. Míg a zágorjeiek százada tetszhalott és ez az ellenállásának a tisztí csizma alatt akkor egyetlen lehetséges, ebben az ereje, ebben a magasabbrendűsége, a fölénye, addig a százados úr és a hatalmak, amelyek a százados urak kasztját megteremtették és tartják, azok csak látszatra élnek "tetszélők" s ál-életük mint minden uralkodó kaszté semmivé válik. semmibe foszlik, amint üt az óra. Előbb-utóbb mindig üt az óra, mikor a tetszhalotról egyszerre csak kiderül, hogy a halál maszkja, a néma engedelmesség csak az életnek az elpusztíthatatlan és a megfékezhetetlen ellenállásnak elrejtésére, csak az óra kivárására szolgált.

Krlezsa igazságának egyik legsötétebb ellensége a hazugság, melynek a történelemben legkedveltebb megjelenési formája a **frázis**. S a Krlezsa igazsága szerint a frázisnak nincs hübb, szívósabb és veszedelmesebb szövetségese. mint a butaság. A hazugság ellen való harc Krlezsa számára végső fokon harc az érzékek tompaságán alapuló butaság ellen. Helyesebben: a hazugság ellen való harchoz elválaszthatatlanul hozzátartozik gyökeres megváltoztatása azoknak a viszonylatoknak és megsemmisítése azoknak az intézményeknek, mindazoknak a hagyományos szuggesztióknak és misztifikációknak, melyek isten és istenek, haza és király és nép és emberevő szimbólumok nevében rendszeresen életben tartják a valóságot meghamisító **humbungot** és rendszeresen fáradoznak azon, hogy az ember minden inkább legyen, inkább vadállat és eltiprástól rettegő főreg legyen, csak ép egyre ne vetemedjék arra, hogy ember legyen, aki látni és ítélni s ennek megfelelően cselekedni is képes.

Ennek a látni és ítélni s ennek megfelelően cselekedni is tudó embernek a legmélyéből, az embertelenség orgiája közepette hangzik fel Krlezsa dithyrambikus de profundis-a, a kiáltás a világosságért a Népért. „Az ötödik bé-barakk“, melyben a sötétség, a kín, az intézménnyé vált örület maradéktalanul diadalmaskodik, annyira maradéktalanul, hogy a haldokló Vidovics diák aki tehetetlen dühhel gróf Axelrodenak és egész világának a fejéhez akarja vágni éjjeli edényét, úgy hal meg, hogy keze bénán markolja az edény szennyes tartalmát. ez az ötödik bé barakk a sötétség nyelvén éppúgy lázadó, követelő és sürgető himnusz a Naphoz, melynek mégis fel kell kelnie mint ahogy himnusz a Horvát Rapszódia befejező végítéletes rivalgása a Napért:

— „Nap! Nap!

kiáltja lelkendezve a Génusz s a závároknak és csapoknak ama klaviatúráján a fantasztikus sebesség melódiáját játsza. Már nem a

síneken száguld. Réteken, szántóföldeken kanyarog, falvakat gázol le — tűzvészeket támaszt s lángba borul minden. A városokban lobogók lengenek, a kórházak összeomolnak, megnyílnak a sírok — a halottak zsoldárokat énekelnek — a vonat pedig átvágtat rajtuk, le-gázolja, semmivé teszi őket. Szinte örjögve megy neki haranglá-baknak, álló és épülőfélben lévő házaknak, ledönti, porrá zúzza őket s tűz és vér marad vörösen mögötte. Mint földrengés, úgy vet fel vidékeket, katedrálisokat, színházakat, akadémiákat, kaszárnnyákat, palotákat, kúriákat, szerkesztőségeket, műtermeket, irodákat, templomokat országgyűléseket, kápolnákat, hazugságokat, fényűző horvát hazugságokat ráz meg és dönt le — ez már nem is vonat, fényes izzó üstökös ez, mely bíboros ragyogó csóvjával felgyújt és pusztít min-dent, amihez ér. Dühöngő tűzorkán, rivalgás ez a Napért.“

Az 1946.-i horvát kiadáshoz Krlezsa pár soros utószót írt, melyben a Hrvatski Bog Mars című könyvének addigi pályafutását vázolja külföldön és itt nálunk, az országban. A Hrvatski Bog Mars-nak ezt az élet-rajzát újabb adattal toldhatom meg. Néhány száz év előtt Zrínyi Miklós horvát bán szolgálatot akart tenni a magyaroknak egy könyvvel, melynek „A török áfium ellen való orvosság“ címet adta. Mikor én 1947-ben Budapesten jártam, az ottani s akkor még elvtársakként viselkedő és be-szélő magyar barátaimmal sok szót váltottunk arról a magyar áfiumról, mely huszonötéves Horthy-uralom és még régebbi, messze multba vissza-nyúló hagyományok révén úgy megmérgezte az ország szellemét, hogy a legszörnyűbb katasztrófa se bizonyult elégnek arra, hogy kiirtsa a buta sovén felfuvalkodottságot, neveltséges nagyzási mániát és a többi szent-istváni „szent“ hagyományt. S akkor támadt az a gondolatom, hogy a magyar áfium elleni orvosságnak megint egy horvát könyv kiadását ajánlom magyarul, ennek a könyvnek, a Hrvatski Bog Mars-nak a ma-gyar nyelven való kiadását. Az úgynevezett magyar intelligencia a „srófoseszű svábnak“ ahogy Ady Endre nevezte Herceg Ferencet — Her-ceg Ferenc „szellemében“, Herceg Ferenc szemüvegén keresztül nézte és látta, bájos és kedves hősökként szemlélte a magyar királyi katonatisz-tek alakját. A magyar dzsentry, a régi jó idők, Nagy-Magyarország és a magyar kultúrhivatás — ezek elé a fogalmak és hazugságok és hagyom-ányok elé tárt Krlezsa tükröt, melytől a cigánymuzsikás, kedélyes, lam-pionos úri Magyarország és a régi jó idők nemcsak hogy elvesztik min-den hamis varázsukat, hanem felfedik a bomlásnak és romlottságnak azt a dögletes mocsarát, melyet valóban képviseltek. Így történt, hogy akkori magyarországi barátaim, akiknek akkor még szabad volt, hogy barátaink legyenek, elhatározták, hogy a Hrvatski Bog Mars-nak meg kell jelennie magyar fordításban Budapesten és az Athenaeum mindjárt a magyar sajtóban Pesten közzétette a kommunikét, hogy megállapodott velem a Hrvatski Bog Mars-nak mielőbbi magyar kiadásában. S azután... a fordítás nem jelent meg Budapesten. A Tájékoztató Iroda Határozata után Magyarországon ilyen könyv, természetesen, nem jelenhetett meg, a Tájékoztató Iroda Határozata után Magyarországon más formában, de megint ugyanaz a szellem vált aktuálissá, melynek számára megenged-hetetlen és elviselhetetlen az igaz, az emberi, tehát forradalmi művésze-nek, Krlezsának a szava.

Megvan annak az elgondolkodtató mély jelentősége, hogy magyar nyelven ez a könyv ma a jugoszláviai magyarok könyvkiadóvállalatában jelenik meg.